

Om de plaats van het onderwijs in de samenleving

Sociaal en cultureel rapport 1994 (2)

J. Dronkers ¹

In deze reactie² op het jongste Sociaal en Cultureel Rapport concentreer ik mij op datgene wat daarin wordt gezegd over het onderwijs. Dat doe ik niet omdat onderwijs mijn specialisme is, maar omdat ik meen dat de centrale rol van opleiding en onderwijs in dit rapport onvoldoende uit de verf komt. Weliswaar is er zoals gebruikelijk een apart hoofdstuk gewijd aan het onderwijs, maar het dominante perspectief van dat onderwijs-hoofdstuk is het interne functioneren van het onderwijs. De samenleving, waarvan dat onderwijs deel uitmaakt, verschijnt daarin hoofdzakelijk als een bundel externe factoren, die in meerdere of mindere mate het onderwijs beïnvloedt. Ik denk dat deze relatief geïsoleerde behandeling van het onderwijs tot een onjuiste analyse kan leiden, omdat daarin de centrale rol van het onderwijs (bedoeld, maar vooral ook onbedoeld) voor het functioneren van een moderne, bureaucratische samenleving onderbelicht blijft.³ Daardoor lijken verschillende verschijnselen binnen het onderwijs anomalieën, voortkomend uit de bekrompenheid van de 'pedagogische provincie', terwijl zij in feite logische gevolgen van de inrichting van moderne samenlevingen zijn en van de centrale rol van het onderwijs daarbij. Omdat in het publieke debat nogal sterk de neiging bestaat problemen in het onderwijs geïsoleerd te behandelen, zou een Sociaal en Cultureel Rapport meer aandacht moeten besteden aan de centrale rol van onderwijs en opleiding. Een mooi voorbeeld van een geïsoleerde behandeling is de discussie over de geplande bezuinigingen in het onderwijs, die in het paarse regeerakkoord zijn vastgelegd. Het Sociaal en Cultureel Rapport 1994 draagt door de relatief geïsoleerde behandeling van het onderwijs bij aan dit foutieve beeld van onderwijsproblemen als anomalieën, veroorzaakt door onwillige onderwijsgegenden die weinig begrepen hebben van een post-moderne, markt-georiënteerde en flexibele samenleving.

Een duidelijk voorbeeld van de vertekende gevolgen van een geïsoleerde behandeling van het onderwijs is de behandeling van het speciale thema De toekomst van het jongste Sociaal en Cultureel Rapport. Wie het speciaal aan dat thema gewijde hoofdstuk (3) doorneemt, zal opvallen dat aan het onderwijs geen aandacht wordt besteed. Allerlei ontwikkelingen passeren de revue (werkgelegenheid, individualisering, emancipatie van vrouwen, de allochtone factor) maar over het onderwijs verneemt men in dat hoofdstuk zo goed als niets. Dit is merkwaardig, omdat juist in en via het onderwijs ingrijpende maatschappelijke veranderingen zich de afgelopen decennia voltrokken hebben (inlopen achterstand van vrouwen; sterk gestegen onderwijsdeelname) die ook voor de toekomst gevolgen zullen hebben. Alleen in het dertien-

de hoofdstuk komt het onderwijs in iets minder dan twee pagina's aan de orde, maar het is nauwelijks meer dan een samenvatting van het onderwijs hoofdstuk. Toch zijn juist de genoemde ontwikkelingen (werkgelegenheid, individualisering, emancipatie van vrouwen, etcetera) niet goed te begrijpen zonder de centrale rol van onderwijs en opleiding.

Een voorbeeld daarvan is de achterblijvende positie van grote groepen migranten en hun kinderen in vergelijking met die van Nederlanders. Slechts terloops (op pagina 47 via de literatuurverwijzingen) komt aan de orde dat die achterstand voor een belangrijk deel (niet geheel!) veroorzaakt wordt door het lagere scholings- en beroepsniveau van de meeste migranten, als gevolg van de selectie van arbeidsmigranten in hun land van herkomst en als gevolg van het niveau van de arbeidsplaatsen die voor arbeidsmigranten meestal beschikbaar waren. Omdat het scholingsniveau van ouders, zowel allochtone als autochtone, de onderwijskansen van hun kinderen beïnvloedt, zullen kinderen en kleinkinderen van de meeste arbeidsmigranten een achterstand blijven behouden in het onderwijs en als een gevolg daarvan ook op de arbeidsmarkt. Deze achterstand heeft weinig te maken met het al dan niet bestaan van een multiculturele samenleving of met het zonder twijfel bestaande antagonisme tussen allochtonen en autochtonen. Toch wordt aan deze laatste twee thema's in hoofdstuk 3 veel meer aandacht besteed dan aan de centrale rol van het onderwijs bij de overdracht van de intergenerationale ongelijkheid in de samenleving.

Een tweede voorbeeld is de bespreking van de emancipatie van vrouwen in hoofdstuk 3. Weliswaar wordt daar (pagina 39) in de eerste zin opgemerkt dat vrouwen hun onderwijsachterstand ingelopen hebben, maar verder gebeurt met deze constatering niets en concentreert de discussie zich tot de problematische toetreding tot de arbeidsmarkt (hoofdzakelijk in deeltijd) en tot de geringe verschuiving in rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Het inlopen van de onderwijsachterstand van vrouwen lijkt zo een op zichzelf staand en voor de hand liggend verschijnsel, dat haaks staat op arbeidsmarktdeelname en rolverdeling. Indien men zich zou verdiepen in de mogelijke oorzaken van dat inlopen, gecombineerd met hardnekkig constante verschillen in voorkeuren voor studierichtingen, zal men moeten vaststellen dat de verklaring van dat inlopen echter niet vanzelfsprekend is. Allerlei geliefde verklaringen voldoen niet.

De gestegen onderwijsdeelname door vrouwen zou voort kunnen komen uit de modernisering van hun huishoudelijke taken, waardoor als gevolg van de mechanisering en commercialisering van een groot aantal huishoudelijke taken het fysieke aspect daarvan (voedselbereiding, schoonmaken) in belang verminderd is ten gunste van het immateriële aspect (opvoeding van een kleiner aantal kinderen, veranderde inhoud van de relatie met partner). Dit toegenomen belang van de immateriële aspecten van huishoudelijke taken zou een hoger opleidingsniveau van vrouwen aantrekkelijker gemaakt hebben (Dronkers, 1991). In deze mogelijke verklaring zijn een gestegen onderwijsniveau van vrouwen, een hang van vrouwen naar deeltijdbanen en een vasthouden aan een belangrijke rol in het huishouden niet meer logisch strijdig maar liggen zij in elkaars verlengde. Tegelijkertijd wordt zo de centrale rol van het onderwijs duidelijk: niet alleen op de arbeidsmarkt maar ook in de huishoudelijke arbeid. De constante voorkeur van vrouwen voor niet-technische opleidingen is in dit licht niet meer een nog niet uitgeroeid

overblijfsel van oude rolpatronen, maar de logische consequentie van het ontbreken van voldoende mogelijkheden voor deeltijdarbeid in de technische sectoren van onze samenleving. Daardoor hebben ook in de jongere generaties vrouwen met een sociaal-culturele opleiding meer kans op een aantrekkelijk beroep dan vrouwen met een technische opleiding.

Een ander voorbeeld van een te geïsoleerde behandeling van het onderwijs is de concentratie op werkloosheid van schoolverlaters bij de bespreking van de betekenis van het onderwijs op de arbeidsmarkt (pagina 340 en verder). Op zichzelf is de stijging van de mate van werkloosheid van schoolverlaters een ernstig verschijnsel, dat wijst op groeiende belemmeringen voor jeugdige betreders van de arbeidsmarkt. Maar het is fout de groeiende kans van hoogopgeleide schoolverlaters op werkloosheid als een onderwijsprobleem te behandelen in plaats van een probleem van de beschikbaarheid van vacante arbeidsplaatsen van verschillende kwalificatieniveaus, zoals ook het Sociaal en Cultureel Rapport lijkt te doen.

Door de nadruk te leggen op de werkloosheidskansen van schoolverlaters, onderschat men de centrale rol van het onderwijs in onze samenleving en lijkt de steeds groeiende onderwijsdeelname irrationeel. Maar de kernvraag is welke alternatieven ouders en leerlingen in onze samenleving hebben in plaats van zo lang en zo veel mogelijk onderwijs te volgen. Gegeven het gedurende de twintigste eeuw toegenomen belang van onderwijs voor het niveau van de baan (op pagina 343 wordt hierbij verwezen naar het *Mens en Maatschappij*-artikel uit 1992 van De Graaf en Luijkx) zijn de alternatieven buiten het onderwijs verminderd. Met andere woorden: de sleutelmacht van het onderwijs is toegenomen. Omdat de schrijvers een te grote waarde toekennen aan de werkloosheid van schoolverlaters, menen zij dat daardoor de band tussen opleiding en beroep zou kunnen verzwakken. Zij wijzen daarbij op het verschijnsel dat hoger opgeleiden meer dan voorheen in functies van een uiteenlopend niveau terecht komen.

Door de verdringing van lager door hoger geschoolden op de arbeidsmarkt (elders in het rapport signaleerd als een belangrijk verschijnsel op de arbeidsmarkt) en door het relatief karakter van onderwijsdiploma's, zal dit verschijnsel de band tussen opleiding en beroep niet verzwakken. Een dergelijke verzwakking zal alleen optreden indien lager geschoolden op al die uiteenlopende niveaus hun aandeel weten te handhaven. Dat is onaannemelijk omdat dan twee mechanismen van moderne samenlevingen uitgeschakeld zouden moeten worden. Het eerste is dat selectie in hoofdzaak plaatsvindt op grond van 'achievement' van de beschikbare sollicitanten en dat het beoordelen van de onderwijsloopbaan een van de goedkoopste en meest efficiënte middelen is om dat vermogen van individuen te meten. Het tweede is dat de complexiteit en de internationalisering van onze samenleving zodanig is dat meer onderwijs de levenskansen in die samenleving, op en buiten de arbeidsmarkt, vergroot. Zolang deze twee mechanismen werkzaam zijn in moderne samenlevingen, zal de vraag naar meer opleiding niet afnemen, ook niet wanneer hooggeschoolden meer dan voorheen in functies van een uiteenlopend niveau terecht komen. Daardoor is het zelfs denkbaar dat het gemiddeld werkloosheidsniveau van hooggeschoolde schoolverlaters hoger wordt dan dat van laaggeschoolden, zonder dat het streven naar het hoogste onderwijsniveau irrationeel gedrag wordt.

Boudon (1981) heeft reeds lang geleden laten zien dat zo lang hoger geschoolden een grotere spreiding van hun onderwijsopbrengsten kennen dan lager geschoolden, hun gemiddeld

niveau van onderwijsopbrengsten gelijk of zelfs lager mag zijn dan dat van lager geschoolden, maar dat dit het najagen van een hoger onderwijsniveau nog niet individueel irrationeel maakt. Zolang de hoofdprijs in de ene loterij groter is dan in de andere loterij ondanks hun gelijke gemiddelden in uitgekeerde prijzen, zal de eerste loterij op rationele gronden meer gegadigden trekken.

Hoewel het Sociaal en Cultureel Rapport 1994 zeker genuanceerd schrijft over de relatie tussen onderwijs en arbeid, lijkt het steeds terug te schrikken om de positieve en negatieve gevolgen van deze relatie tot een van de hoekstenen van haar beschouwingen te maken. Dit blijkt uit de veronderstelling dat een stabilisatie of vermindering van de relatieve deelname aan onderwijs waarschijnlijk alleen door middel van beperkende overheidsmaatregelen kan worden gerealiseerd. Een beperkende overheidsmaatregel (bijvoorbeeld een absolute numerus fixus voor het universitaire onderwijs) schakelt echter niet de rationaliteit van het zo lang en het zo veel mogelijk onderwijs volgen uit. Beperkende overheidsmaatregelen bieden immers nog geen alternatieven buiten het onderwijs en schakelen de twee eerder genoemde mechanismen nog niet uit.

Dat is prachtig in Frankrijk te zien. Voor de hoogste onderwijstrap (*les grandes écoles*) bestaat reeds lang een absolute numerus fixus: vooraf vaststaande aantallen kandidaten worden via vergelijkend toelatingsexamens geselecteerd (nog een vrucht van de jacobijnse periode van de Franse Revolutie). Dat betekent echter niet dat ook de belangstelling voor de één na hoogste trap in het Franse onderwijs (de universiteiten) stabiel is. In tegendeel, de Franse universiteiten zijn overvol, want al diegenen die niet door het toelatingsexamen van een van de *grandes écoles* zijn gekomen of het toelatingsexamen niet aangedurfd hebben, worden gedwongen het een na beste alternatief (de universiteit) te kiezen. Kortom, beperkende maatregelen op het ene niveau creëren 'stuwmeren' op een lager niveau, enigszins vergelijkbaar met de toename van studenten in 'uitwijkstudierichtingen' bij de afkondiging van een numerus fixus in het Nederlandse universitaire onderwijs.

Zolang het onderwijs behandeld wordt als een afzonderlijk terrein voor specialisten en professionals in plaats van een centrale institutie voor het functioneren van de samenleving, dat de arbeidsmarkt in belang overstijgt, zal het een speelbal blijven van ambitieuze hoogleraren, bezuinigende ministers en berekenende pressiegroepen. Helaas draagt het Sociaal en Cultureel Rapport 1994 door zijn geïsoleerde behandeling van het onderwijs bij aan deze foute benadering van het onderwijs.⁴

Noten

- 1 Werkzaam bij het SCO-Kohnstamm Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- 2 In deze reactie overheerst de kritische toon, maar dat is eerder het gevolg van het karakter van dit type artikelen dan van mijn beoordeling van de algemene kwaliteit van het rapport. Ook dit rapport is een overtuigend voorbeeld van het grote belang en de rijke opbrengst van de sociaal-wetenschappelijke bestudering van maatschappelijke vraagstukken.
- 3 Dit is eigenlijk te streng. Het Sociaal en Cultureel Rapport 1994 is in vergelijking met menig ander officieel document maar ook met vele discussiebijdragen van prominente opinie vormers (Bomhof, Van der Ploeg) goed gedocumenteerd, genuanceerd in zijn oordeel en geïnformeerd over de rol van het onderwijs in de samenleving.
- 4 Mijn beperking in deze kritiek tot de geïsoleerde benadering van het onderwijs betekent niet dat ik geen andere kritische opmerkingen heb bij het onderwijs hoofdstuk. Zo vind ik de enig genoemde verklaring van de blijvende verzuilde structuur van het primair onderwijs (de centrale positie van de onderwijskoepels bij de beleidsvorming) in het licht van het beschikbare wetenschappelijk onderzoek (Dronkers, 1992) achterhaald. Ligt de veel meer plausibele verklaring (kwaliteitsverschillen tussen scholen van verschillende richting en een feitelijk verdwijnen van religieuze socialisatie in de bijzondere scholen) politiek te gevoelig?

Literatuur

- Boudon, R., P. Cibois & J. Lagneau (1981). Het korte hoger onderwijs en de valkuilen van collectief gedrag. In W.A. Arts, L. Dijkstra, J. Dronkers, J.K.M. Gevers & P.G. Swanborn (Red.), *Onbekend en onbemand. Een keuze uit Franse sociologische tijdschriften* (pp. 136-169). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Dronkers, J. (1991). Verbeterden de loopbanen in het voortgezet onderwijs van meisjes door de Mammoetwet of door veranderingen in het gezin? *Pedagogische Studiën*, 68, 125-138.
- Dronkers, J. (1992). Blijvende organisatorische onderwijsverzuiling ondanks secularisering. Een onbedoeld effect van overheidsbeleid? *Beleid & Maatschappij*, 19, 227-237.
- Graaf, P.M. de & R. Luijckx (1992). Van "ascription" naar "achievement"? Trends in statusverwerving in Nederland tussen 1930 en 1980. *Mens en Maatschappij*, 67, 412-434.